

СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ ФОНЕМИ /И/ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ АПОКРИФІЧНИХ ТЕКСТАХ XVII-XVIII СТ.

Статтю присвячено аналізу однієї зі специфічних рис фонетичної системи української мови – злиття етимологічних голосних [i], [ы] в [u] – та з'ясуванню особливостей реалізації фонем /и/ в мові західноукраїнських рукописних апокрифічних збірників XVII-XVIII ст. Виявлено основні позиції реалізації в пам'ятках цього голосного. З'ясовано, що в апокрифічних текстах, як і в інших пам'ятках XVII-XVIII ст., злиття етимологічних голосних у живій мові передавалося на письмі змішуванням літер ы та и (і).

Ключові слова: фонема, фонетика, історія української мови, апокрифічні тексти.

Статья посвящена анализу одного из специфических признаков фонетической системы украинского языка – слияния гласных [i], [ы] в [u] – и выяснению особенностей реализации фонемы /и/ в языке западно-украинских рукописных апокрифических сборников XVII-XVIII в. Выявлены основные позиции реализации в памятках этого гласного. Выяснено, что в апокрифических текстах, как и в других памятках XVII-XVIII в., слияние этимологических гласных в живом языке передавалось при письме смешиванием букв ы и и (и).

Ключевые слова: фонема, фонетика, история украинского языка, апокрифические тексты.

This article deals with blending of etymological vowels [i], [ы] in [u] as one of the specific phonetic features (in vocalism system) in Ukrainian language and reflection of these features in the apocryphal hand-written collections of the XVII-XVIII centuries. Principal positions of this vowel realization in monuments are revealed. It is proved that blending of etymological vowels was realized by shifting of letters ы and и (i) in living language.

Key words: phoneme, phonetics, Ukrainian language history, apocryphal texts.

Дослідження в галузі історії української мови на сьогодні надзвичайно актуальні, особливо зважаючи на те, що в останні десятиліття науковці переглядають погляди на походження і шляхи розвитку української мови. Важливим джерелом таких досліджень є староукраїнські пам'ятки XVII-XVIII ст., оскільки саме цей період більшість мовознавців характеризує як найскладніший і поки що найменше вивчений.

Для аналізу залучали переважно тексти пам'яток, створених на Лівобережній Україні, використання ж фактичного матеріалу із західноукраїнських пам'яток було спорадичним. Проте Західна Україна є особливим регіоном через історичне функціонування, а, отже, й контактування тут багатьох мов.

Серед західноукраїнської писемної спадщини XVII-XVIII ст. значну частку становлять рукописні збірники апокрифічних творів, які були винятково популярними серед народу протягом багатьох віків, а тому зазнавали численних літературних і народних обробок.

Найширше дослідження збірників здійснив І. Франко, який дав не лише літературознавчу

оцінку цим пам'яткам, а й визначив загальномовні риси більшості з них.

Окремі мовні особливості апокрифів (фонетичні та граматичні) були розглянуті в ряді публікацій С. Бевзенка [1], С. Перепелиці [10], М. Станівського [13] (див. також наші дослідження [2; 3]), проте монографічної праці про мову цих пам'яток досі немає, хоча в них яскраво відображено процес формування української мови, зокрема її фонетичної системи. Саме браком праць, присвячених системному аналізу західноукраїнських апокрифічних текстів, продиктована актуальність нашого дослідження.

У статті ми аналізуємо особливості реалізації в апокрифічних творах XVII-XVIII ст. фонем /и/ – однієї зі специфічних рис фонетичної системи української мови.

Апокрифічні тексти широко відображають фонему /и/ – переднього (близького до передньо-середнього) ряду високо-середнього підняття, що з'явилася в результаті злиття етимологічних звуків [i] та [ы].

Злиття давніх [i] та [ы] в одному голосному з усіх східнослов'янських мов властиве лише українській мові. О. Шахматов зміну давнього

голосного високого підняття [i] у звук, близький до середнього, яким є тепер український [и], пояснював депалаталізацією перед ним приголосного. Учений вважав, що саме депалаталізація приголосного перед [i] зумовила зближення й злиття його з [ы] [16, с. 61]. Цього ж погляду щодо злиття [ы] та [i] дотримувався й А. Залеський [6, с. 34].

П. Філін, навпаки, припускав, що злиття [i] та [ы] в одному звукові випереджало в часі діалектну депалаталізацію, і датував це явище другою половиною XI ст., згідно зі свідченнями писемних пам'яток цього періоду [15, с. 201]. Г. Півторак вважає таку думку непереконливою, зауважуючи, що змішування літер **ы** – **и** могло відобразитися і в раніших пам'ятках, що до нас не дійшли. Цілком можливо, що зближення й злиття [ы] та [i] відбувалося протягом IX-X ст., а завершилося у XII ст. [11, с. 101-102].

Л. Булаховський зазначав, що «типовий для переважної більшості українських говірок збіг звуків **ы** та **и** церковні пам'ятки відбивають, хоча й зрідка, не раніше XII ст. ... Те, що окремими авторами (Ф. Колесою, А. Кримським) наводилось на доказ ранішого часу цього збігу, базується на сумнівних або зовсім невірних даних (описки, старослов'янські варіанти, давні дублети... тощо)» [4, с. 48-49]. Ю. Шевельов указував на те, що «уже в найдавніших пам'ятках трапляються спорадичні випадки етимологічно невинуватого **ы** на місці **и** та навпаки». Проте учений зауважував, що «до самого початку XIII ст. ці факти не є певні – не тільки через обмежену кількість, але й через те, що майже всі випадки подібних написань мали особливі підстави й не відбивали загальної зміни цих голосних» [17, с. 481].

Мова давньоруського періоду успадкувала деякі свої діалектні особливості ще від праслов'янської, зокрема, неоднакову артикуляцію голосного [i] в її різних говорах. На відміну від північних і східних говорів давньоруської мови, у її південній діалектній зоні голосний [i] характеризувався дещо зниженим творенням, більш широкою відкритою і глибокою артикуляцією, хоч він і перебував у сфері голосного переднього ряду. Напівпалаталізовані приголосні перед цим звуком не зазнали повної палаталізації. Коли в говорах цієї діалектної зони приблизно на кінець I тис. н.е. почала виявлятися тенденція до ствердіння приголосних перед голосним переднього ряду, звук [i] втратив будь-яку здатність пом'якшувати попередній приголосний, що ще далі обнизило його артикуляцію й відсунуло її в глибину, тобто в напрямі до [ы]. У свою чергу, звук [ы] набував підвищеної й більш передньої артикуляції. Унаслідок зіткнення цих двох фонетичних процесів виникали різні нестійкі фонетичні варіанти, аж поки на місці колишніх голосних [ы] та [i] не усталився один голосний передньо-середнього ряду середнього підняття, відмінний як від більш заднього [ы], так і від переднього [i]. Згодом цей звук [и] став характерною особливістю української мови, на

відміну від російської й білоруської мов, де послідовно розрізняються голосні [ы], [i] [7, с. 255-256].

Досить цікавим, на нашу думку, є припущення О. Ткаченка щодо причини виникнення голосного [и] в українській мові. Учений розглядає цей процес у контексті інших мов. Так чеська, словацька, болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови усунули розбіжність між [i] й [ы] у той спосіб, що [ы] заступили звуком [и]. Через це розбіжність між колишніми [i] й [ы] як колись окремими голосними цілком зникла, і лише в деяких мовах (зокрема, чеській і словацькій) наявність у минулому цих різних звуків можна виявити у вигляді твердості (перед колишнім [ы]) або м'якості (перед колишнім [i]) вимови частини приголосних перед ними. Подібним шляхом у розвитку [i] й [ы], на думку дослідника, могла б піти й українська мова. Але на заваді цьому став занадто розрослий у ній «ікавізм». Навальне зростання випадків появи нових [i] викликало б загрозу появи незліченної кількості незручних омонімів, а тим самим нестерпного для мови фонологічного хаосу. А тому «первісне **и**, щоб у якийсь спосіб утримати свої позиції, а тим самим і фонологічну рівновагу в мові загалом, мусило в українській мові, замість того, щоб витискати **ы** (**y**), піти на певний «фонологічний компроміс», утворивши разом з ним спільний витвір, «проміжний звук» **и** (**y**)» [14, с. 19-20].

Викладені позиції дозволяють погодитися з тим, що поява [и], за своїм походженням специфічно українського звука, – наслідок своєрідної, суто української перебудови вокалізму, у якому в результаті дії регресивної вокалічної асиміляції так багато первісно «неікових» голосних перейшло в [i].

Перші випадки змішування літер **ы** та **и** (**i**) на письмі, що свідчать про злиття цих звуків у живій мові, трапляються ще у старослов'янських пам'ятках: *народы* – *народи* (ЄОр. 13в); *архыстратига* (ЄЧПок. 243) та ін. [11, с. 101], а від XIV ст. такі випадки широко фіксуються староукраїнськими пам'ятками. На наявність злиття [ы] та [i] у XVIII ст. вказує низка характерних особливостей тогочасного правопису. Так літера **и** широко вживається для позначення етимологічного [ы] у пам'ятках, що походять з різних говіркових територій [9, с. 98].

За досліджуваними нами апокрифічними рукописними збірниками XVII-XVIII ст. голосний [и] (< *[ы]) реалізується через літеру **и** після приголосних у таких позиціях:

а) у коренях слів: *синь*' (1Р(Ф)136) (тут і далі в посиланнях на джерела зазначаємо том, умовне скорочення пам'ятки, відповідну сторінку тому), *чтири* (4Р(Ф)260), *димь*' (4Бр38), *рицерь* (1Р25), *її стида* (2Кр77), *сотвори... колнбь*' (2П57), *розмишлати* (2Др60), *что... било* (4Кл4), *змислила сев'є* (2Др60), *цнотам навикла* (2Др60), *газком* (4Кл5), *вбнчаевъ* (2Др62), *слиша... речн* (2Кр75), *риби* (4Кл66) та ін.;

б) у закінченнях:

- іменників: *ангелскій чини* (2Кр82), *не оузиали... дари* (2Др64), *не приаша дари* (2Кр77), *горки слози* (2Кр76), *зв'язди* (4Кл4), *аггли* (4ГБ153), *ї ганни* (4Кл4), *д'їмонн* (4СтС214), *товари* (4НДХVIII285), *риби* (4Кл66) тощо;
- прикметників і займенників: *мон любій* (2У332), *не б'їмо гордіє* (1РБ14), *милиє гостеве* (2Т17), *єсте слепіє* (2ІР(Ф)161), *п'їсни вдачнійє* (2Т17), *їс'ї молодіє* (2Др62), *дробнимъ бисеромъ* (Кр81); *которми* (1ІР(Ф)137) та ін.

З іншого боку, етимологічний [i] часто передається через **ы**, виразно вказуючи на тверду вимову попереднього приголосного. Цю особливість фіксуємо в таких словах, як-от: *Веннамына* (1ІР(Ф)146), *птыць* (4С28), *шбыд'їль* (4Бр17), *сыли* (3СтС211), *аспиди* (ІР58), *крык* (2Тс107), *Гав'рыняль* (2Тс67), *оу Выфлешм'ї* (2Тс124), *рымским* (1Д10), *Асырыєю* (2Тс124), *чинивъ* (3У18), *оу їн'їд'їйскіхъ сторонахъ* (2Тс105), *шлывы* (2Тс69), *заст'їп'їныце* (2У392), *Іюд'ї Окарыїського* (2Тс320), *с нымъ* (4Кл4), *оны* (3ПП234), *в ныхъ* (1ІР(Ф)163) тощо.

Отже, подібні написання-сплутування засвідчують наявність українського [и] у XVII-XVIII ст., а не вказують на перевагу звука [ы], як вважав П. Житецький. На його думку, тільки вживання на письмі **и** замість **ы** засвідчує український середній [и] [5, 103].

Плутання **и** – **ы**, тобто написання однієї літери замість іншої, спостерігаємо в досліджуваних пам'ятках досить часто в межах однієї сторінки, а нерідко – й у тому самому рядку. Порівн.: *ави* (1ІР(Ф)137) – *авы* (1ІР(Ф)137); *ми* (1Д21) – *мы* (1Д19); *пан над пани* (1ІР(Ф)291) – *пана над паны* (1ІР(Ф)291); *рыб'ї* (1Ру256) – *рыб'ї* (1Ру255), *за бидломъ* (ІР64) – *из бидломъ* (ІР63), *аромати* (4ІР(Ф)258) – *ароматы* (4ІР(Ф)258), *било* (4Кл4) – *быль* (4Кл4) тощо.

Наше дослідження показало, що в рукописах переважає вживання **и** над **ы** на місці давнього [i]. А. Свашенко припускає, що така перевага, зокрема в мові актових книг Крелевецького міського

уряду XVII-XVIII ст., свідчить про вужчу вимову [и], наближену до [i], незалежно від походження цього [и] [12, с. 114].

В. Передрієнко, досліджуючи українську літературну мову XVIII ст., зазначає, що про живу вимову [и] у пам'ятках письма цього періоду свідчать також: а) заміна літери **і** на **у** в пам'ятках, написаних латинкою, тоді як звук [i] відтворюється здебільшого літерою **i**: *Koly sudzena wid boha z neba, Tuzytu mini bilsze ne treba* (Вал. 125); *Maty Ukraina kozackoho syna na slawu porodyla* (Руд. 20); б) використання **и** в деяких словах, характерних для живого мовлення, де цей звук міг вимовлятися лише по-народному: *пипію* (СЗ II 2а), *пнталися* (АО 75), *опинився* (ІЗ 426) [9, с. 99]. На використання графеми **у** на позначення [и] в латиничних джерелах вказує Н. Маліневська: *пубііаіи* (Кон., 169, 1), *krasy* (Ч., 31, 19), *sydyt* (Шпр., 65, 45), *woły* (Пер., 106, 26) [8, 311]. Дослідниця, дотримуючись думки В. Німчука, зазначає, що лінгвістичні дослідження джерел XVII-XVIII ст. доводять, що вже на той час були всі підстави розглядати голосний [и] як звук середньо-високого піднесення, перед яким приголосні були не палаталізовані [8, с. 311].

Континуанти праслов'янських груп ***gy**, ***ky**, ***xu** в рукописних апокрифічних збірниках XVII-XVIII ст. передаються сталими сполученнями **г**, **к**, **х** + **и** (**ї**), незалежно від походження слова і самої позиції цих сполук у слові, напр.: *слжги* (ІР25), *наѣки* (3Тс72; 3ПП75), *мѣзники* (4НДХVIII285), *грѣхи* (4СтС196) *барзо оубогіє* (2Др64) та ін. І лише зрідка фіксуємо написання з **гы**, **кы**, напр.: *облакы* (4ІР(Ф)258), *книгы* (2Крх395), *мѣкы жадной* (4ПП23), *розбойники* (3ПП78).

Отже, у мові західноукраїнських рукописних апокрифічних збірників XVII-XVIII ст. чітко виявилася одна з основних рис фонетичної системи української мови – злиття етимологічних [i], [ы] в [и]. Відображення живої вимови [и] в інших писемних пам'ятках зазначеного періоду засвідчує спільність тенденції розвитку цього звука на всій українській мовній території.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. До характеристики мови оповідань з «Фізіолога» з Углянського збірника XVII ст. «Ключ» // Ужгород. держ. ун-т. Доповіді та повідомлення. Серія філологічна. – № 4. – Ужгород, 1959. – С. 35-38.
2. Бичкова Т.С. Південно-західні діалектні риси в апокрифах у контексті становлення української літературної мови // Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір. – Львів: Інсти-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2005. – С. 39-48.
3. Бичкова Т.С. Делаталізація приголосних у мові рукописних апокрифічних збірників XVII-XVIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. – Вип. 425: Романо-слов'янський дискурс. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 95-99.
4. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.
5. Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. З додатком словника книжної української мови за рукописом XVII в. – Львів: Укрвидав, 1941. – 204 с.
6. Залеський А.М. Про конвергенцію давніх **ы**, **і** в південно-західних говорах української мови // Праці ХІІІ Респ. діалектолог. наради. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 34-51.
7. Історія української мови: Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – 367 с.

8. Маліневська Н. Кирилиця і латиниця як засоби передачі фонетичної системи української мови XVII-XVIII ст. // Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство: Збірник наукових статей. – К., 2007. – Кн. 5. – С. 307-315.
9. Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К.: Наук. думка, 1979. – 144 с.
10. Перепелиця С. Мова апокрифічного збірника XVIII століття з буковинського села Іспас // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 116. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 74-83.
11. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К.: Наук. думка, 1988. – 280 с.
12. Свашенко А.О. Фонетичні особливості мови актових книг Крелевецького міського уряду XVII-XVIII ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм) // Вісник Харківського ун-ту. Серія філол. – Харків: ХДУ, 1965. – Вип. 1. – С. 108-116.
13. Станівський М.Ф. Мова буковинських пам'яток XVIII ст. // Научный ежегодник Черновицкого ун-та за 1957 год. – Чернівці: ЧДУ, 1958. – С. 158-160.
14. Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – С. 14-25.
15. Филін Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л.: Наука, 1972. – 655 с.
16. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини. – К., 1924. – 208 с.
17. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – XII. – 1054 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ

- Бр *Боршевицький рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 4. – Львів, 1906.
- ГБ *Рукопис Георгія Білявського XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 4. – Львів, 1906.
- Д *Дубовецький рукопис XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1. – Львів, 1896; Т. 2. – Львів, 1899; Т. 3. – Львів, 1902; Т. 4. – Львів, 1906.
- Др *Дрогобицький рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1. – Львів, 1896; Т. 2. – Львів, 1899; Т. 4. – Львів, 1906.
- ІР(Ф) *Іспаський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1. – Львів, 1896; Т. 2. – Львів, 1899; Т. 4. – Львів, 1906.
- ІР *Іспаський рукопис XVIII ст.* Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, відділ рукописів. – Ф. 3, № 4720.
- Кл *Калузький рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 4. – Львів, 1906.
- Кр *Керестурський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 2. – Львів, 1899.
- Крх *Крехівський рукопис XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1. – Львів, 1896; Т. 3. – Львів, 1902.
- НДХVIII *Рукопис XVIII ст. бібліотеки Народного Дому* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 4. – Львів, 1906.
- П *Перемиський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 2. – Львів, 1899.
- ПП *Перемиський Пролог XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 3. – Львів, 1902; Т. 4. – Львів, 1906.
- РБ *Рукопис І. Яремецького-Білашевича XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1. – Львів, 1896; Т. 2. – Львів, 1899; Т. 4. – Львів, 1906.
- Ру *Рукописний уривок XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1. – Львів, 1896.
- С *Сокольський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 2. – Львів, 1899; Т. 4. – Львів, 1906.
- СтС *Рукопис Степана Самборини XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 3. – Львів, 1902; Т. 4. – Львів, 1906.
- Т *Рукопис Т. Поповича-Тухлянського XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1. – Львів, 1896; Т. 2. – Львів, 1899; Т. 4. – Львів, 1906.
- Тс *Рукопис С. Теслецьового XVII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 1. – Львів, 1896; Т. 2. – Львів, 1899; Т. 3. – Львів, 1902; Т. 4. – Львів, 1906.
- У *Унгварський рукопис XVIII ст.* // Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Т. 2. – Львів, 1899; Т. 3. – Львів, 1902; Т. 4. – Львів, 1906.

Рецензенти: д.філол.н., професор Бацевич Ф.С.,
д.філол.н., професор Дубова О.А.